

УДК 342.7(477)

Д. Е. Аблязов

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ ТА ЇХ ОБМЕЖЕННЯ

Розглянуто проблеми реалізації прав і свобод людини в Україні, а також застосування щодо них обмежень. Надано рекомендації з приводу належного забезпечення реалізації прав і свобод людини.

Дослідженню феномена прав і свобод людини присвячена увага не одного покоління вчених, серед яких такі загальнови-знані філософи та просвітники, як: Е. Берк, Д. Берклі, Т. Гоббс, Г. Гроцій, Т. Джеферсон, І. Кант, Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Т. Пейн, С. Пуфендорф, Ж.-Ж. Руссо, Р. Філмер, Д. Юм. Сьо-годні дослідженням прав людини займаються відомі українські та російські вчені, зокрема М. Антонович, О. Данільян, А. Колодій, Я. Кондратьєв, О. Лукашева, С. Максимов, О. Мурашин, В. Нерсисянц, М. Панов, М. Попович, П. Рабінович, Е. Солов-йов, В. Тацій, Ю. Шемшученко тощо. Водночас і сьогодні ще залишаються прогалини у дослідженнях проблем реалізації прав і свобод, а також застосуванні обмежень стосовно остан-ніх. Виходячи з цього метою статті є визначення сучасного стану реалізації прав людини та можливостей їх обмеження.

Як відомо, права людини, їх обсяг та можливість реалізації та захисту є ціннісним орієнтиром, який свідчить про ступінь зрілості і розвиненості суспільства та держави. Як справедливо відзначає Ю. Разметаєва, права людини є фундаментальною цінністю громадянського суспільства, оскільки, по-перше, вони рівною мірою належать кожному члену суспільства та окрес-люють йому певний простір свободи, в якому можлива реаліза-ція потреб людини, й межі, за якими розпочинається відповід-ний простір інших. По-друге, права людини містять ідею гідності, поваги і до інших, і до себе, передбачають ставлення до іншої людини як до такого ж носія прав, тобто як до рівного. По-третє, ступінь захищеності прав людини, можливості їх реалізації є показником ефективності громадянського суспільства, гарантією захисту індивідів від свавілля як з боку інших людей, так і держави. По-четверте, однією з властивостей прав люди-ни є їх здатність вважатися універсальною цінністю, тобто во-ни мають значення для будь-якого суспільства громадянського типу, незалежно від національно-культурного контексту [1, с. 111].

Відзначимо, що категорія «права людини» розумілася по-різному, відповідно до особливостей тієї або іншої історичної епохи, тому значення цього терміна не завжди збігалось із сучасним. Багато атрибутів прав людини, такі як невідчужуваність, загальність тощо, що тепер представляються невід'ємними, на ранніх етапах соціально-політичного розвитку людства ще не були сформованими.

Ідея прав людини бере свої витoki в давнині. Як відомо, вже в Біблії містяться положення про цінність і недоторканність людського життя, рівність та свободу людей. Так, зародившись в епоху рабовласництва, християнство виступило як релігія свободи і відіграло значну роль у процесі становлення універсальних понять прав людини. Християнство проголошує, що усі люди рівні як «діти Божі»: «немає ні Єллина, ні Іудея, ні обрізання, ні необрізання, варвара, Скіфа, раба, вільного, але всі і в усьому Христос» (Колос, 3, 11). Ця загальна рівність сполучається в християнстві з загальною свободою: «закон Христов є закон досконалий, закон свободи, тому що наданий не рабам, а дітям Божим, які побуждаються виконувати його не рабським страхом, а живущою в них любов'ю Христовою» (Іак., 1, 25).

Ідеї прав людини розвивали у своїх працях давньогрецькі філософи – софісти. Основний принцип поглядів софістів був сформульований Протагором (481–411 р. до н.е.) – «міра всіх речей – людина, існуючих, що вони існують, а неіснуючих, що вони не існують». Слід зауважити, що положення Протагора про людину як мірило всіх речей своїм звеличуванням людини різко розходилося з тодішнім традиційними уявленнями про значущість саме божественного, а не людського начала як масштабу і міри [2, с. 405].

Латинський термін «*jus*» (право) в аналізованому значенні знаходимо в працях римського філософа М.-Т. Цицерона, як, наприклад, *uxores eodem iure sunt quo viri* «мати ті ж самі права» тощо [3].

У кінці XII – на початку XIII ст. в англійських хартіях використовувався латинський термін «*iura regum*», що передавав поняття «rights of the Crown» (права корони), яке через ідею «rights of the kingdom» (права королівства) набуло значення «права вільних людей королівства». Так, у «Великій хартії» вільності надаються не королівству, а вільним людям королівства [4, с. 210].

Видатною віхою в історії визнання і закріплення прав та свобод людини стало прийняття 26 серпня 1789 р. Установчими зборами Франції Декларації прав людини і громадянина. Стаття 2 Декларації має такий зміст: «Мета усякого політичного

Союзу – забезпечення природних і невідчужуваних прав людини. Цими правами є свобода, власність, безпека й опір гнобленню» [5, с. 31] (переклад наш. – Д. А.).

Аналогічні підходи ми бачимо і в інших країнах. Так, Сполучені Штати Америки у Декларації незалежності США від 4 липня 1776 р. закріпили невід'ємні права людини, а саме: життя, свободу і прагнення до щастя. Не залишилась осторонь від визнання прав людини і Україна. Як зазначав гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький, «усі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність» [6, с. 67].

У середині ХХ ст. були прийняті найважливіші міжнародні документи у сфері прав і свобод людини, які є актуальними і діючими сьогодні. Це Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Так, визнаючи природний характер прав людини, вже у першій же статті Загальної декларації прав людини, автором якої був відомий французький учений Рене Кассен, закріплено, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». Декларація закріплює доволі суттєвий перелік прав і свобод, якими повинні наділятися люди у будь-якій державі. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права конкретизують положення Загальної декларації прав людини і є обов'язковими для виконання державами, що їх ратифікували.

Конституція України у ст. 1 проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, а ст. 3 декларує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Розділ II Конституції України винятково присвячений правам і свободам людини та громадянина. Зміст даної глави відтворює майже весь спектр міжнародно-визнаних прав і свобод. Більше того, ст. 22 даного розділу містить наступні правила: «Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод».

Разом із закріпленням прав і свобод людини і громадянина на міжнародному та національному рівнях передбачена можливість їх обмеження. Так, ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини закріплює, що при здійсненні своїх прав і свобод

кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Конституція України також передбачає можливість обмеження прав людини. Метою такого обмеження є забезпечення національної безпеки, громадського порядку, територіальної цілісності, суверенітету держави, економічного добробуту суспільства; охорони здоров'я населення; запобігання заворушенням та (або) злочинам; врятування життя людей та майна; затримання осіб, які підозрюються у вчиненні злочину; з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи; охорони моральності населення; захисту репутації людини; запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно; підтримання авторитету і неупередженості правосуддя; захист прав і свобод інших людей (ст. 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 44 Конституції України).

Крім того, відповідно до Конституції України окремі обмеження прав і свобод, причому з указівкою меж терміну їх дії, можуть бути встановлені в умовах воєнного або надзвичайного стану. Це відповідає загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права, передусім аналогічна норма міститься в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та Конвенції про захист прав людини та основних свобод.

Слід відзначити, що слово «обмеження» у словниковій та науковій літературі визначається як «правило, настанова, що обмежує чиї-небудь права, дії тощо» [7, с. 643], «встановлені вилучення з правового статусу громадянина в силу певних обставин» [8, с. 83], здійснюване у відповідності з передбаченими законом підставами і у встановленому порядку звуження обсягу прав чи свобод [9], таке відхилення від правової рівності, коли звужується обсяг прав і свобод або розширюється коло обов'язків [10, с. 52].

С. С. Алексєєв пов'язує правові обмеження із звуженням дозволів і встановленням заборон і вважає, що обмеження – це питання не про засоби, а про обсяг регулювання, про межі прав, які особа має, котрі характеризують результат юридичного регулювання [11, с. 67]. На думку О. В. Малько, під правовим обмеженням слід розуміти правове стримування протизаконного діяння, що створює умови для задоволення інтересів контрsubjекта і суспільних інтересів в охороні і захисті; це встановлені в праві границі, у межах яких суб'єкти повинні діяти; це виключення відповідних можливостей в діяльності осіб. Правові обмеження інформують про зменшення обсягу можли-

востей, свободи і, як наслідок, прав особистості, що проявляється за допомогою обов'язків, заборон, покарань, призупинень тощо, «що зводить розмаїтість у поведженні суб'єктів до певного «граничного» стану» [12, с. 59–60].

Необхідно відзначити, що існує група прав, які в жодному разі не повинні обмежуватися. Це так звані «абсолютні права». М. М. Коркунов у свій час писав: «природне право абсолютно не обумовлено ні часом, ні місцем. Воно існувало б і було б тим же самим, якби навіть Бога зовсім не існувало» [13, с. 19] (переклад наш. – Д. А.). На думку П. Анісімова, правова природа абсолютних природних прав людини є складне діалектичне вираження особистої свободи й особистої відповідальності людини перед самим собою й іншими людьми, державою, суспільством і всім міжнародним співтовариством [14, с. 125].

Згідно з ч. 2 ст. 64 Конституції України ні за яких умов не може бути обмежено: право мати рівні конституційні права і свободи та бути рівними перед законом (ст. 24); право громадянина України не бути позбавленим громадянства і права змінити громадянство (ст. 25); право на життя (ст. 27); право кожного на повагу до його гідності (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право на звернення (ст. 40); право на житло (ст. 47); право на шлюб на основі вільної згоди жінки і чоловіка (ст. 51); спеціальні права дітей (ст. 52); право на судовий захист прав і свобод (ст. 55); право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56); право знати свої права і обов'язки (ст. 57); право не відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ст. 58); право на правову допомогу (ст. 59); право і обов'язок не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60); право не бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61); право не доводити свою невинуватість у вчиненні злочину (ст. 62); право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (ст. 63).

Аналіз Конституції України та практики реалізації її норм щодо прав і свобод людини свідчить, що наразі поширеною є практика існування прав лише на папері, тобто конституційні права існують як декларації про наміри. Як справедливо зауважив професор С. С. Алексєєв, сьогодні важко говорити про права людини і громадянина взагалі, їх аналіз і, звідси, про їх піднесення в сучасних умовах. Нам необхідно перейти від загальних

декларацій і славослів'їв з прав людини до реальної справи [15, с. 673].

Проілюструємо це на сучасному стані у галузі реалізації конституційного права на охорону здоров'я. Так, відповідно до ст. 49 Конституції України, кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно. Аналізуючи зазначену норму, не можна не помітити крайню невизначеність і «розмитість» гарантованого державою права, коли не окреслені його кількісні та якісні критерії, що знімає саму проблему його можливого обмеження. Питання тут стоїть про реальність існування права взагалі. Так, будь-який пересічний громадянин України, який звертався до вищезазначених закладів з метою реалізувати своє право на охорону здоров'я і медичну допомогу, добре знає про те, що так звана безоплатна медична допомога в державних і комунальних закладах охорони здоров'я на практиці обертається необхідністю платити буквально за все починаючи з консультації лікаря та закінчуючи здійсненням операцій та післяопераційним доглядом. Причини такого стану загальновідомі і передусім полягають у неналежному фінансуванні галузі охорони здоров'я.

Виходячи з вищезазначеного навіть пряма дія Конституції України зовсім не означає автоматичної реалізації її норм про права людини і громадянина. Таким чином, сьогодні на порядку денному повинно стояти не тільки забезпечення законності та обґрунтованості обмежень, а в першу чергу забезпечення належної реалізації закріплених Конституцією та іншими законами України прав і свобод людини та громадянина.

Список літератури: 1. Размстаєва Ю. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: до постановки питання / Ю. Размстаєва // Юридический вестник. – 2006. – № 1. – С. 109–112. 2. Нерсисянц В. С. Философия права : учеб. для вузов / В. С. Нерсисянц. – М. : Изд. группа ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 652 с. 3. Simpson D. P. Cassell's New Latin Dictionary / D. P. Simpson. – New York : Macmillan, 1968. – P. 331. 4. Holt J. C. Magna Carta and Medieval Government / J. C. Holt. – Lnd. ; Ronceverte : Hambledon Press, 1985. – 316 p. 5. Конституции зарубежных государств : учеб. пособие / сост. проф. В. В. Маклаков – 2-е изд., исправл. и доп. – М. : БЕК, 1999. – 584 с. 6. Страхов М. М. Права людини і громадянина: історія і сучасність / М. М. Страхов // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. – Ч. 1. – Х., 2000. – С. 66–68. 7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с. 8. Русско-украинский словарь терминов по теории государства и права / под ред. Н. И. Панова. – Харьков : Укр. юрид. акад., 1993. – 164 с. 9. Гойман В. І. Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву / В. І. Гойман // Государство и право. – 1998. – № 7. – С. 26–27. 10. Козюк М. Н. Принципы, пределы, основания

ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву / М. Н. Комзюк // Государство и право. – 1998. – № 8. – С. 52–53. **11.** Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1989. – 286 с. **12.** Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект : монография / А. В. Малько ; под ред. Н. И. Матузова. – Саратов : Изд-во СГУ 1994. – 184 с. **13.** Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб. : Издание юрид. книга магазина Н. К. Мартынова, 1898. **14.** Анисимов П. В. Теоретические проблемы правового регулирования защиты прав человека : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / П. В. Анисимов. – Нижний Новгород, 2005. – 374 с. **15.** Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М. : НОРМА, 2001. – 752 с.

Надійшла до редколегії 22.08.2011

Рассмотрены проблемы реализации прав и свобод человека в Украине, а также применения относительно них ограничений. Предложены рекомендации по поводу надлежащего обеспечения реализации прав и свобод человека.

Problems of realization of human rights and freedoms in Ukraine, and also applications of restrictions concerning them are considered. Recommendations concerning appropriate maintenance of realization of human rights and freedoms are offered.